

kostima mučenika i velikomučenika, na čije grobove mi stajemo, kud god se maknemo po ovoj zemlji. Svaki grob je ceo program, jer svaki grob ima da nam kaže – ja sam ostao ovde, da biste vi išli napred".

Ovakav klerikalistički ideološki odnos prema kulturi nije nikakva misao ali opstaje u ruralnoj zatvorenoj zajednici. Takav stav je nespojiv sa modernim hrišćanskim učenjem o kulturi ali u Nikolajevom delu ima mnogo sličnih stavova. Srpsko društvo je apsolutizovano, ono je organizam koji ne trpi nikakvo strano telo kao što ne trpi ni kulturu koja je za Nikolaja "nula ispod jedinice". Kod njega se ponavljaju stare ideje o Jevrejima i njegov ostrašćeni antisemitizam i danas izaziva žučne rasprave. Opasnost od Jevreja ne pretila samo Srbiji već i čitavoj Evropi, jer su Jevreji "i njihov otac đavo uspeli laganim i dugotrajnim trovanjem duha i srca evropskoga čovečanstva da ovo odvrte od pravoga bogopoštovanja i privuku ga na poklonjenje idolu kulture". Neobičan je još jedan sud: "Sva moderna gesla evropska sastavili su Židi, koji su Hrista raspeli: i demokratiju i štrajkove, i socijalizam i ateizam, i toleranciju svih vera, i pacifizam i sveopštu revoluciju i kapitalizam i komunizam. Sve su to izumi Židova odnosno oca njihova đavola i sve to u nameri da Hrista ponište i da na presto Hristov postavie svog jevrejskog mesiju, ne znajući ni danas da je to sam Satana, koji je otac njihov koji ih je zauzdao svojom uzdom i bičuje ih svojim bičem".

Nikolajevi stavovi su odavno vrednovani, ali kod njegovih sledbenika i nije reč o vrednovanju već o kulturnom poštovanju.

Druga krupna figura srpske organske misli je nesumnjivo J. Popović koji je mnogo oprezniji u svojim sudovima, iako su im polazni stavovi slični. I on ne razdvaja u dovoljnoj meri crkvu i državu, ali se u promišljanju društvene zbilje kloni simplifikacija kakve se sreću kod Nikolaja. Njegov je problem u prirodi jednog metodološkog pristupa koji je loše izabran. On uzima idealno pravoslavlje i suprotstavlja ga istorijskom katolicizmu i stiže do sličnih formulacija do kojih su stizali stari organicisti koji su uzimali idealni katolicizam i suprotstavljali ga istorijskom pravoslavlju. I u jednom i u drugom slučaju, kao što se zna, nije se iskoračilo prema jednom viđenju koje hrišćanstvo situira u realni svet našega vremena. Bez obzira na to on je, ipak, bliži onom Maritenovom "integralnom humanizmu" nego poznatom Morasovom "integralnom nacionalizmu". Kod njega nije u prvom planu retorika glorifikacije sopstvene nacije a u nekim momentima njegova kritika modernog evropskog humanizma i prosvetiteljskih dogmi deluje kao razložna i razumna opservacija. U svakom slučaju, njegova je sociološka kultura bolja od Nikolajeve, ali kada govori o savremenom društvu i crkvi posebno, i on ostaje organicistički zarobljen u arhaične sheme. Svi pripadnici drugih hrišćanskih veroispovesti su "jeretičko-raskolnički legion", naglašava on u svom poznatom delu o hrišćanskom ekumenizmu. Toleranciju na tragu Nikolajevom ne prihvataju ni marksistički sociolozi i M. Marković kaže da je tolerancija "dosta monotono stanje duha". Ruski nacionalbolševički ideolog E. Limonov, koji za sebe kaže da je organicista fašističkog usmerenja, tvrdi da "tamo gde žive Rusi jeste ruska zemlja" i da će to biti ostvareno silom budući da je po njemu sila "najviša Pravda". Ratne godine 1991. vladika Nikanor izjavljuje slično: "Tamo gde se prospe srpska krv i gde padnu srpske kosti to mora biti srpska zemlja. Onaj ko drugačije misli na strani je neprijatelj".

U jednom njegovom poznatom eseju iz 1928. on prihvata klasične ruske slovenofilske dogme, posebno one starih slovenofila, o kulturi u kojoj je "čovek i sam postao stvar". I za njega je crkva model prema kojem se mora oblikovati najbolja ljudska zajednica – država. Njegova kritika evropske kulture ne predstavlja odbacivanje kulture. "Zar ne primećujete", kaže on u istom delu, "da je evropski čovek u svojoj kulturomaniji pretvorio Evropu u fabriku idola? Gotovo svaka kulturna stvar je postala idol. Otuda je naše doba postalo idolopokloničko doba pre svega i iznad svega". Njegovi pak sledbenici su ideje simplifikovali do oblika političke upotrebljivosti, ali to je slučaj sa idejama i drugih organicista. Najvažnije je ipak to što on ne isključuje ljudsku ličnost i ne utapa je sasvim u organizam društva. Jedan od njegovih važnih zaključaka jeste da kada se problemi svedu na svoje osnovne elemente nisu drugo do problemi ličnosti samo umnoženi brojem svih individua koje sačinjavaju društvo. U modernoj hrišćanskoj antropologiji individua nije isto što i ličnost, osoba u hrišćanskom izvornom smislu. Slobodnu ličnost i J. Popović vidi u evropskom "organizmu" koji je trajno oboleo od humanizma, ali se ni po čemu ne vidi da mu je bilo poznato nasleđe hrišćanskog personalizma od N. Berđajeva do E. Munijea. Pogubni humanizam po njemu oličava papa rimski u kome je "evropski humanistički panteon